

Strijdigheden

Congres over Conflictarcheologie

28 april 2017

Welkom

Wij heten u van harte welkom op deze eerste editie van het congres Strijdigheden.

Waarom een nieuw Nederlands congres over conflictarcheologie? Het simpele antwoord is dat zo'n congres er in Nederland nog niet was. Er is al jaren een Steentijd dag, een Metaaltijd dag en een Romein dag. Ook zijn er Contactdagen voor Belgische en Nederlandse middeleeuwse archeologen en bouwhistorici (BNA dagen), maar deze dagen zijn toegespitst op bepaalde perioden en niet zozeer op thema's, zoals oorlog, conflict en onderdrukking.

Geïnspireerd door enkele buitenlandse voorbeelden menen wij dat de tijd rijp is voor een Nederlands congres voor archeologen en andere belangstellenden die zich bezig houden met conflict. De negende editie van de internationale Fields of Conflict Conference werd afgelopen jaar in Dublin gehouden. In 2016 werd in Gent voor de vierde keer de Vlaamse studiedag Conflict in Contact georganiseerd. Deze congressen laten keer op keer zien hoe zinvol en inspirerend het is kennis en ervaring te delen. Tevens is duidelijk dat de congressen de contacten versterken, niet alleen binnen de archeologische wereld van professionals en vrijwilligers, maar ook daarbuiten met deskundigen in explosievenopsporing, militair-historici en andere belangstellenden. Die kruisbestuiving is van groot belang voor de ontwikkeling van deze tak van wetenschap.

Archeologisch onderzoek naar resten van (gewapende) conflicten kent enkele bijzondere aspecten. Politieke en ethische dilemma's, bijvoorbeeld over omgang met dadererfgoed of stoffelijke resten, en risico's vanwege de aanwezigheid van explosieven om wat voorbeelden te noemen. Omdat strijd zo oud is als de mens zelf, is het goed daarbij te kijken over, of zelfs voorbij de grenzen van de gangbare archeologische perioden. Wap-

ens en technologieën wijzigen, maar achterliggende principes blijken vaak ongewijzigd, zoals aanleg en inrichting van verdedigingslijnen en de aard van conflict in de menselijke natuur. Voor de moderne, historische conflicten komt daarbij de discussie over de rol van archeologie in relatie tot de grote hoeveelheid historische documenten en ooggetuigenverslagen. Waar voor het geschreven woord over de oorlog geldt dat de waarheid als eerste sneuvelt, is de vraag hoe wij als archeologen het bodemarchief kunnen laten spreken over de oorlog.

Het congres Strijdigheden wordt georganiseerd door de Stichting Archeologie van Conflict, Onderdrukking en Oorlog, die zich ten doel stelt de archeologische thema's besloten in haar naam met name in Nederland, onder de aandacht te brengen van de archeologische beroepsgroep alsmede het brede publiek. Wat betreft de opzet van het congres zijn we schatplichtig aan het Vlaamse voorbeeld Conflict in Contact: een eendaags congres met presentaties van recent of zelfs lopend onderzoek, bedoeld om onderzoeksresultaten te presenteren en bediscussieren.

Het programma van deze allereerste editie van Strijdigheden richt zich op het archeologisch onderzoek van moderne conflicten: de Eerste Wereldoorlog en vooral de Tweede Wereldoorlog. Deze focus is het directe gevolg van de sterk gegroeide aandacht voor de archeologie van deze wereldoorlogen. Voor toekomstige edities willen we nadrukkelijk ook aandacht besteden aan oudere perioden.

Als locatie van dit eerste congres is gekozen voor het Noordbrabants Museum in Den Bosch vanwege de tentoonstelling 'Opgegraven Strijd. Archeologie van de oorlog', die hier van 28 januari tot en met 14 mei 2017 te zien is.

Wij hopen dat dit congres in een behoefte voorziet en heten u van harte welkom!

Arjen Bosman, Kasper van den Berghe, Ruurd Kok,
Ivar Schute, Jos van der Weerden, Jobbe Wijnen
28 April 2017

Programma

10.00 – 10.30 uur *Ontvangst met koffie/thee*

10.30 – 10.45 uur *Lopen naar de zaal*

10.45 – 12.35 uur *Programma ochtend*

Openingswoord

Onder Vlaamse velden, een overzicht van recente WOI onderzoeken – Maarten Bracke & Simon Verdegem

Sporen uit de Tweede Wereldoorlog in het Meinweggebied – Dwayne Beckers

Schuilkelders in de Frederik Hendrik Kazerne Venlo – Nick Warmerdam

Duitse verdedigingslijnen rond Hilversum – Scarlett van der Weele

Discussie

12.30 – 13.30 uur *Walking lunch*

13.30 – 15.05 uur *Programma middag*

De publieksofgraving in voormalig concentratiekamp Vught – Ivar Schute

Archeologisch onderzoek op het slagveld van de 1st Airborne Division bij Hotel Dreyeroord, Oosterbeek – Michiel van Willigen

Archeologisch onderzoek naar sporen uit de Tweede Wereldoorlog bij de Beatrixsluis Nieuwegein – Arjen Bosman

Nederlandse Kazematten bij Veessen – Roderick Geerts

Discussie

15.05 – 16.00 uur *Bezoek tentoonstelling*

16.00 – 17.00 uur *Borrel*

Dagvoorzitters

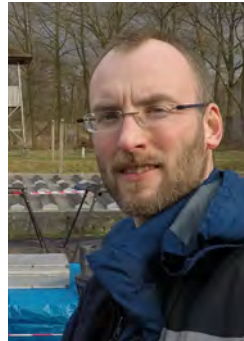
Arjen Bosman

De dagvoorzitter voor het ochtendprogramma is Arjen Bosman (1963). Hij is eigenaar van Military Legacy, een bedrijf dat zich onder andere specialiseert in de archeologie van modern oorlogserfoed. Bosman studeerde provinciaal Romeinse archeologie aan de UvA en is in 1997 gepromoveerd op het onderzoek naar de Vroeg-Romeinse vlootbasis Velsen 1. Daarna heeft hij zowel binnen de overheid, universiteit, musea als het bedrijfsleven gewerkt, voordat hij voor zichzelf begon in 2013. Bosman is naast archeoloog ook materiaal specialist in het Nederlands leger in de periode 1912-1940.

Jobbe Wijnen

De dagvoorzitter voor het middagprogramma is Jobbe Wijnen (1977). In 2010 maakte Wijnen als communicatietrainer een carrièreswitch en ontwikkelde zich als specialist Tweede Wereldoorlog bij RAAP Archeologisch Adviesbureau. In 2016 was hij eerste auteur van het eerste peer reviewed wetenschappelijk overzicht over de archeologie van de Tweede Wereldoorlog in Nederland in the *Journal of Community Archaeology and Heritage*. Tegenwoordig zet hij zich vanuit zijn eigen adviesbureau in voor een grotere maatschappelijkere relevantie van de archeologie van modern conflict en de contemporaine archeologie. Een van zijn huidige projecten gaat over de archeologische sporen van Molukkers in Nederland.

Onder Vlaamse velden, een overzicht van recente WOI onderzoeken

Maarten Bracke & Simon Verdegem

In de afgelopen decennia heeft conflictarcheologie meer en meer zijn positie ingenomen naast alle andere typen onderzoeken. Conflictarcheologie omslaat onderzoek naar oude veldslagen of kampementen, de Eerste Wereldoorlog en de Tweede Wereldoorlog. Onderhavig wordt de focus gelegd op de Eerste Wereldoorlog.

In de vorige eeuw waren het vooral amateurarcheologen die zich bezig hielden met het opgraven van vondsten en sporen uit de Eerste Wereldoorlog. Sinds het begin van de 21ste eeuw is het onderzoek meer geprofessionaliseerd. In 2012 voert het Instituut voor Archeologisch Patrimonium (IAP) enkele kleinschalige opgravingen uit in het kader van de doortrekking van de A19 snelweg. Dit plangebied bevindt zich in de Westhoek (West-Vlaanderen), pal aan het frontgebied van de Eerste Wereldoorlog. Doel was om de fysieke conditie van het wereldoorlog erfgoed te achterhalen. Deze bleek uitzonderlijk goed te zijn, waardoor de doortrekking tot op heden nog niet is doorgevoerd. De onderzoeken in de jaren nadien gebeurden nog steeds door de Vlaamse Overheid (VIOE) en kaderen in noodonderzoek of wetenschappelijk onderzoek. Vanaf 2007 wordt het archeologisch onderzoek meer in handen gelegd van commerciële bureaus. Het duurt even eer het belang wordt ingezien

van sporen en structuren uit deze 'recente' geschiedenis en het als een volwaardige laag overgenomen wordt op het archeologisch grondplan.

Vanaf 2010 wordt de conflictarcheologie populair en volgen verschillende onderzoeken elkaar op. Hospitaalsites, kampen en delen van het frontgebied worden onder de archeologische loep genomen. In 2013 wordt naast andere Vlaamse contactdagen ook een 'Conflict in Contact'-dag opgericht met jaarlijks een overzicht van recente onderzoeken. Vooral het grootschalige onderzoek, naar aanleiding van de de aanleg van de aardgasleiding door Fluxys, dwars doorheen het West-Vlaamse landschap vormt het summum voor onderzoek naar de Eerste Wereldoorlog. Een volledige doorsnede van het Westelijke front kon hierbij opgetekend worden, de resultaten mogen er dan ook zijn.

Sporen uit de Tweede Wereldoorlog in het Meinweggebied: een inventarisatie

Dwayne Beckers

Deze presentatie behandelt de inventarisatie van sporen uit de Tweede Wereldoorlog in het Meinweggebied. Het is algemeen bekend dat er zeer weinig (gedetailleerde) historische bronnen beschikbaar zijn over de Duitse verdediging in de laatste fase van de Tweede Wereldoorlog en de verdedigingsstructuren die in samenhang hiermee in 1944 en 1945 in het Midden-Limburgse grensgebied zijn aangelegd. Tijdens onderzoek naar deze verdedigingswerken bleek het Meinweggebied, bestaande uit 1800 hectare bos- en heidegebied, een uitstekende kans te bieden om deze verdedigingswerken nauwkeurig in kaart te brengen: veel van de 'zachte' structuren zijn immers nog zichtbaar. Hieruit vloeide het idee voort om alle (nog zichtbare) sporen in het Nationaal Park de Meinweg te inventariseren en te karteren, om zodoende te pogen meer licht te werpen op de Duitse verdediging in laatste fase van de Tweede Wereldoorlog, zowel regiospecifiek als op mesoniveau.

De inventarisatie richtte zich in eerste instantie op de verdedigingssystemen die gedurende september tot en met december 1944 in de regio zijn aangelegd, vallend onder de Maas-Rurstellung (de uitbreiding van de zogenaamde Weststellungen). Al snel bleek de Tweede Wereldoorlog een veel grotere neerslag te hebben gehad op het bodemarchief in

het gebied dan verwacht. Deze veranderingen aan het landschap zijn grofweg in te delen in zes verschillende elkaar overlappende fasen, te weten het gebruik van het bosgebied als oefenterrein, bombardementen en vliegtuigcrashes, Bereitstellungsraum voor de eenheden aan het Maas- en Roerfront, de uitbouw van de bovengenoemde Weststellingen in 1944, de (statische) frontperiode in de winter van 1944-1945 en de uiteindelijke bevrijding in maart 1945. Bij de inventarisatie is niet alleen gebruik gemaakt van archeologische bronnen, zoals verschillende remote-sensing technieken en veldverkenningen, maar ook historisch bronnenmateriaal en oral history. Verder is er een goede samenwerking ontstaan met lokale detectoramateurs, waar door ook het nodige vondstmateriaal kon worden opgenomen in de inventarisatie. Door het combineren van al deze bronnen is er een zeer compleet beeld ontstaan van de materiële en immateriële neerslag van de Tweede Wereldoorlog in het Meinweggebied, resulterende in een uitgebreide inventarisatiekaart. Met name de laatste fase van de oorlog neemt hierbij een buitenproportioneel deel in. Hierdoor is onderzoek naar deze laatste fase, en met name de relatief slecht gedocumenteerde Duitse verdediging van het Reichsgebiet in deze regio, mogelijk. Deze inventarisatiekaart is een 'levend' project, hetgeen betekent dat er telkens informatie toegevoegd wordt. Het idee is om op termijn tot een interactieve kaart te komen die gebruikt kan worden voor verschillende projecten, onderzoeken en doelgroepen. De kaart wordt op dit moment al geïmplementeerd bij het beschermen van de harde en zachte resten binnen het Nationaal Park de Meinweg, in samenwerking met de gemeente en Staatsbosbeheer. Op korte termijn zullen delen van de kaart zeer waarschijnlijk worden opgenomen op de gemeentelijke monumentenlijst, en er loopt momenteel een grensoverschrijdend project om een deel van de zichtbare resten aan een fiets- en wandelroute te koppelen.

Over de auteur: Dwayne Beckers (Roermond, 1991) heeft archeologie gestudeerd aan de Universiteit Leiden, gevolgd door een master militaire geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Tijdens beide studies heeft hij zich gespecialiseerd in de archeologie van de Tweede Wereldoorlog. Momenteel is hij werkzaam als historicus en junior projectleider bij een bedrijf dat zich bezig houdt met het opsporen van conventionele explosieven. Verder is hij voorzitter van de Stichting Oorlogserfgoed Midden-Limburg.

‘Schuilen tegen een overmacht’ Archeologisch onderzoek naar twee schuilkelders op de voormalige Frederik Hendrikkazerne, Blerick, Venlo.

Nick Warmerdam

In het najaar van 2016 werden er tijdens het archeologische onderzoek op de Frederik Hendrikkazerne te Blerick (gemeente Venlo) door BAAC bv twee schuilkelders opgegraven, die hier in de Tweede Wereldoorlog zijn aangelegd. De Frederik Hendrikkazerne ligt op de westelijke Maasoever en is net voor de Eerste Wereldoorlog gebouwd op de locatie van het voormalige stervormige fort ‘Sint-Michiel’. Het gebied kent dan ook een zeer rijke militaire geschiedenis en gelaagdheid, waarvan de schuilkelders uit de Tweede Wereldoorlog slechts een klein onderdeel uitmaken. Het verhaal achter deze bouwwerken is hierdoor echter niet minder interessant, integendeel zelfs.

Schuilkelders waren vanaf 1941, na het niet behalen van het luchtoverwicht op de geallieerden en het uiteindelijke mislukken van de Slag om Engeland, geen overbodige luxe. Nederland lag namelijk op de vliegroutes van Engeland naar Duitsland. Vele duizenden vliegtuigen doorkruisten hierdoor het Nederlandse luchtruim, waarbij luchtaanvallen eerder regel dan uitzondering waren. Gedurende de oorlog namen de aanvallen alleen maar toe. Om de hier gelegeerde troepen te kunnen

beschermen tegen de rondvliegende scherven, kogels en puin, werden op het kazerneterrein aan de achterzijde van de legeringsgebouwen schuilkelders aangelegd. De afmetingen verschillen op basis van de grootte van het gebouw en de hoeveelheid manschappen die hier een veilige schuilplaats moesten vinden. Tegen directe inslagen van zware vliegtuigbommen of granaten waren de bouwwerken dan ook niet bestand, de constructie was hier te zwak voor. Alleen de ingegraven bodem van de kelders bestond uit beton. Het grootste en bovengronds gelegen deel van de kelders bestond uit opgemetselde gewelven die waren overdekt met een laag grond.

Hoewel vooraf al bekend was dat er mogelijk resten van deze schuilkelders in de bodem konden zitten, waren er nog enkele vragen over de reden van de zeer vroege sloop, de gebruikte materialen, het grondplan en de inrichting van deze bouwwerken. Geen van de schuilkelders die op het kazerneterrein zijn aangelegd, is nog intact aanwezig, en ondanks de vele in Nederland gebouwde schuilkelders bestaat slechts zelden de mogelijkheid deze archeologisch te onderzoeken. Het uitgevoerde onderzoek bood daarom mogelijkheden om te kijken wat dergelijk gedetailleerd archeologisch onderzoek ons meer kan vertellen over deze bouwwerken.

Een van de vragen werd al snel beantwoord. Tijdens het onderzoek werd na enkele halen met de kraan duidelijk waarom de kelders al kort na de oorlog werden gesloopt. De achterwanden van beide gebouwen toonden een opvallend grote schade. Delen van de muren waren naar binnen gedrukt en weggeslagen. Ook de betonnen bodems waren deels verbrijzeld en omhoog gedrukt. Er moet een aanzienlijke kracht nodig zijn geweest om dergelijke schade te kunnen veroorzaken. Deze kracht kwam van een zeer dichtbij geëxplodeerde vliegtuigbom bij de ene kelder en een directe inslag op de andere kelder. In 1944 was er sterk verhoogde dreiging op luchtaanvallen op het terrein. De kazerne lag dichtbij de belangrijke brug over de Maas en viel zodoende binnen de zone waarin frequent luchtaanvallen plaatsvonden. De schade aan beide schuilkelders was zo groot dat sloop onvermijdelijk was.

Uit het onderzoek bleek dat de sloop in werkelijkheid inhield dat alleen de boven het maaiveld uitstekende resten werden verwijderd.

Het onderste deel van de kelders, dat tijdens de oorlog al onder het maaiveld lag en uit beton bestond, bleef op de schade van het bombardement na intact en werd simpelweg dichtgegooid en onder de bestrating gewerkt. Ook de binnenmuren waren hierdoor tot dezelfde hoogte grotendeels intact gebleven. Het was dus mogelijk in detail naar de opbouw, constructie, inrichting en sporen van de sloop te kijken. Verrassend waren onder andere de aangetroffen steile hellingen bij de ingang (i.p.v. een trap), het intacte afwateringssysteem, de voetstappen in het beton en de zeer slecht en schuin gegoten betonnen muren en fundering waarop de bakstenen gewelfconstructie van de kelders werd gebouwd. Op de bodem van de kelders en in de wateropvangputten bij de ingangen werden daarnaast diverse vondsten gedaan die meer kunnen zeggen over het gebruik tijdens de oorlog en een korte periode na de oorlog. Naast Duitse gebruiksvoorwerpen, waaronder flesjes en een tube, werden er voornamelijk vondsten aangetroffen die in verband kunnen worden gebracht met de naoorlogse geallieerde bezetting van de kazerne. Tijdens de lezing zal verder worden ingegaan op het onderzoek en de gevonden sporen en vondsten, waarna er een vergelijking wordt getrokken met overige schuilkelders in Nederland. Het onderzoek is nog in de uitwerkingsfase, waardoor een uitgebreid verslag nog niet voorhanden is.

Over de auteur: Nick Warmerdam (1991) is werkzaam als archeoloog bij BAAC bv en doet in zijn vrije tijd voornamelijk onderzoek naar de Atlantikwall en Duitse verdedigingslijnes in Nederland. Tijdens zijn studie specialiseerde hij zich in militair erfgoed en dan met name erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog en de Tachtigjarige Oorlog. 'Zachte resten' zoals loopgraven en overige veldversterkingen hebben zijn bijzondere belangstelling.

Duitse verdedigingslijnes rond Hilversum

Scarlett van der Weele

Na de capitulatie van Nederland traden op 15 mei 1940 de eerste Duitse soldaten Hilversum binnen. Al gauw werden de AVRO studio's bezet door een Duitse eenheid waardoor Duitse propaganda landelijk uitgezonden kon worden. Behalve de radiostudio's waren het vliegveld, de haven, de treinverbinding en de Nederlandsche Seintoestellen Fabriek (NSF) van belang voor de bezetter. In 1943 verhuisde de staf van de Wehrmachts-befehlshaber in den Niederlanden van Den Haag naar Hilversum. Aanleiding was de aanleg van de Atlantikwall. Den Haag kwam door de bouw van de Atlantikwall midden in de frontlinie te liggen en zou zo een doelwit van de geallieerden kunnen worden. De verhuizing van deze staf zorgde ervoor dat Hilversum goed verdedigd moest worden tegen eventuele geallieerde aanvallen. Daarom werden er verschillende verdedigingswerken rondom Hilversum aangelegd.

Voor het waarborgen van de veiligheid van de Wehrmachts-befehlshaber in den Niederlanden werd er een speciale commandobunker gebouwd. Deze commandobunker staat nu ook wel bekend als de Blaskowitz bunker. Behalve de commandobunker werd er op het villagebied Trompenberg een communicatiebunker gebouwd. Van het verzet kreeg dit terrein de naam 'Wisseloordcomplex'. De communicatiebunker had

het uiterlijk van een woonboerderij waardoor deze minder snel opviel. Om geallieerde luchtaanvallen tegen te gaan waren er rond de commandobunker een aantal FLAK-torens gebouwd. Daarnaast stonden op het voormalige NSF-terrein FLAK-torens en nabij de communicatiebunker. Behalve FLAK-torens was er ook een FLAK-stelling aangelegd. Op een detailschets, die door de verzetsgroep Albrecht is getekend, is te zien dat op de Westerheide zes stuks 5 centimeter FLAK geplaatst waren. Deze FLAK-stelling werd ook wel de "geschutopstelling van Craailo" genoemd. De Westerheide is een open gebied waardoor naderende vijanden goed in de gaten gehouden kon worden. Langs belangrijke wegen om Hilversum binnen te komen werden schuttersputten aangelegd. Dit waren de huidige Van Ghentlaan, Soestdijkerstraatweg en de Larenseweg. De schuttersputten lagen tegen de genoemde wegen aan en waren langwerpige van vorm. Ook bij de Monnikenberg bevond zich een grote concentratie aan schuttersputten.

Eén van de meest prominente verdedigingswerken was de tankgracht om Hilversum. De tankgracht bestond niet alleen uit uitgegraven grachten, maar ook uit een houten palenrij en een bestaande watergang. Er was optimaal gebruik gemaakt van de aanwezige landschapselementen om de verdedigingslinie zo goed mogelijk aan te kunnen leggen. Op de Hoornboegseheide waren twee loopgraven ten zuiden de tankgracht gegraven. Deze zijn noord-zuid georiënteerd maar lijken niet met een geschutopstelling verbonden te zijn. Op de Westerheide was ook een loopgravenstelsel gegraven, waarschijnlijk ter ondersteuning van de FLAK-stelling. Dit stelsel lag tegen de tankgracht aan. Verder lag er op de Laapersheide nog een loopgravenstelsel, ten oosten van de spoorlijn richting Utrecht.

Op de naoorlogse kaart van het Bureau Registratie Verdedigingswerken is een profieltekening van de tankgracht gemaakt. De beschrijving die op de spionagekaart van de groep Albrecht staat, komt overeen met wat er op de profieltekening afgebeeld wordt. De steile wand van de tankgracht bestond uit een versterking van palen en was met rijshout bekleed. De diepte op de doorsnedetekening bedraagt 3,50 meter, maar de breedte staat niet vermeld. Op locaties waar de tankgracht wegen doorkruiste, werden sperrmuren geplaatst. Deze betonnen constructies moesten het verkeer tegenhouden. Om de tankgracht extra te verdedi-

gen werden langs de gehele tankgracht pantser afweergeschut geplaatst, prikkeldraad uitgerold en mitrailleursnesten aangelegd.

Na de oorlog zijn de meeste verdedigingswerken gesloopt. De FLAK-torens werden door de bewoners afgebroken om aan hout te komen, de tankgracht en loopgraven werden dichtgegooid en de artillerie werd weggehaald. Toch zijn er in het Hilversumse landschap nog overblijfselen te vinden. Van de FLAK-stelling op de Westerheide zijn alleen nog maar wat verhogingen in het bos zichtbaar. De heide die er toen was, is begroeid geraakt met bomen en struiken waardoor de structuren van de FLAK-stelling lastig te zien zijn. De tankgracht is op verschillende plekken nog fysiek aanwezig. Zo is er op de Hoorneboegseheide nog een gedeelte zichtbaar. Ook op de Westerheide kunnen met enige moeite de contouren onderscheiden worden. Daarnaast is op de Laapersheide de tankgracht duidelijk te zien. Hier heeft de tankgracht dwars door het ven gelopen en is na de oorlog niet helemaal gedempt. Hierdoor raakt met een hoge waterstand de tankgracht gevuld met water. Tenslotte is in het Spanderswoud de tankgracht fysiek aanwezig. Hier ligt de gracht nog open en in vrij intacte staat. Aansluitend aan dit gedeelte van de tankgracht waren houten palenrijen geplaatst. Hier is niks meer van overgebleven na de oorlog. Hoogstens kunnen er nog paalsporen in de bodem verwacht worden. Voor de tankgracht geldt ook dat er in de bodem nog overblijfselen verwacht kunnen worden.

Over de auteur: Scarlett van der Weele studeert Archeologie aan Saxion Hogescholen Deventer. Ze heeft ervaring opgedaan bij BMA Amsterdam, RAAP en in het buitenland. Tijdens de publieksopgraving in Kamp Vught heeft zij naast de opgravingswerkzaamheden de bezoekers van het Nationaal Monument te woord gestaan. Vanwege haar interesse in de Archeologie van de Tweede Wereldoorlog studeert zij af op onderzoek naar de Duitse verdedigingslinie rond Hilversum, dit in opdracht van de gemeente Hilversum. Tijdens de Nationale Archeologiedagen 2016 heeft zij Hilversum een rondleiding en lezing verzorgd over haar onderzoek.

De publieksofgraving in Kamp Vught

Ivar Schute

Het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch besteedt van 28 januari tot en met 14 mei 2017 als eerste museum in Nederland uitgebreid aandacht aan de archeologie van moderne oorlogen. Bezoekers aan de tentoonstelling Opgegraven strijd. Archeologie van de oorlog worden aan de hand van objecten en multimediale presentaties wegwijs gemaakt in de oorlogsarcheologie van de Steentijd tot de Koude Oorlog. Vaak staat het dramatische, menselijke verhaal achter de voorwerpen centraal. In relatie tot de tentoonstelling ontstond het idee een publieke archeologische opgraving op het terrein van Kamp Vught uit te laten voeren. Deze is uitgevoerd tussen 1 en 5 maart 2017. Hiertoe is een uitgebreid PR-programma opgezet, met kruisverwijzing van Kamp Vught naar het Noordbrabants Museum. Inmiddels liggen vondsten uit de opgraving in de tentoonstelling. Tijdens de opgraving is de archeologie van de kampen in het algemeen, en Kamp Vught in het bijzonder, op een aansprekende manier geagendeerd en het bewustzijn over het archeologisch potentieel van dergelijke terreinen vergroot.

Kamp Vught was tijdens de Tweede Wereldoorlog het enige SS-concentratiekamp buiten nazi-Duitsland en het door nazi-Duitsland geannexeerde gebied. In 1942 werd begonnen met de bouw van Konzentra-

tionslager Herzogenbusch, zoals Kamp Vught officieel heette. In totaal werden ongeveer 32.000 mensen tussen januari 1943 en september 1944 opgesloten in het kamp. Van hen vonden zeker 749 kinderen, vrouwen en mannen in het kamp de dood door honger, ziekte en mishandeling.

De belangrijkste functie van de concentratiekampen was de systematische onderdrukking van alle bevolkingsgroepen die als tegenstander van het regime werden aangewezen. Daarnaast werd in de latere oorlogsjaren het ondersteunen van de Duitse (oorlogs-)industrie steeds belangrijker. Kamp Vught beschikte daarom onder meer over een vliegtuigsloperij (Zerlegebetrieb) en werkplaatsen van Philips, waar producten als knijpkatten en radio's werden gemaakt. De vliegtuigwrakken werden per trein aangevoerd, over een spoorlijn die doorliep tot in het kamp. De fundering van deze spoorlijn is nog zichtbaar in de gracht, ten oosten van de gereconstrueerde barak.

In Nederland werden op last van de bezetter op twee plaatsen vliegtuigen gedemonteerd: in Utrecht en Vught. Alle vliegtuigwrakken uit het gebied onder de grote rivieren gingen vanaf begin 1944 naar Vught, waar het Zerlegebetrieb in het noordelijk deel van het kamp werd ingericht, nadat Utrecht niet meer aan de vraag kon voldoen. In acht barakken werkten hier ongeveer 650 gevangenen aan de demontage. Zij noemden deze werkplaats kortweg 'Luftwaffe'. In september 1944 werd het kamp ontruimd. Na de aankomst van de geallieerden kreeg het terrein vrijwel direct een nieuwe bestemming. Het leger nam delen van het complex in gebruik. Daarnaast werden delen van het kamp in gebruik genomen voor de internering van duizenden van collaboratie verdachte Nederlanders. Zij kregen spoedig gezelschap van nog eens duizenden uit het grensgebied geëvacueerde Duitsers. Tegenwoordig bevinden zich op het voormalige kampterrein een penitentiaire inrichting, het Molukse woonoord Lunetten, twee kazernes en de Stichting Nationaal Monument Kamp Vught, die in 1986 is opgericht.

De plek waarop het archeologisch onderzoek zich heeft geconcentreerd, betrof de plaats waar op het terrein de spoorlijn heeft gelopen. Op die manier kon de proefsleuf inzicht geven in het gebruik van de spoorlijn en daarmee de kennis over het terrein vergroten. Dit was ook wenselijk omdat hiermee rekening kan worden gehouden bij mogelijk toekomst-

stige planvorming op het terrein.

De agendering van het archeologisch potentieel van de kampen – het belang van het bodemarchief – is essentieel wil een soms sluipende vernietiging van dit bodemarchief een halt toe worden geroepen. Hiermee wordt bedoeld dat de fysieke resten van kampterreinen slecht bekend zijn en op geen enkele manier zijn verankerd in ruimtelijk beleid. In feite is het probleem groter dan publiek bekend: er zijn veel meer kampterreinen in Nederland dan veel mensen weten. Socio-culturele transformaties na de oorlog zijn hier oorzaak van.

De manier waarop de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland vorm krijgt, is onder te verdelen in een aantal beleidsvelden of domeinen. Dit betreft wetenschap, het museale domein, onderwijs of het rituele aspect van herinnering: herdenken en vieren. Archeologisch onderzoek naar sporen en resten uit de Tweede Wereldoorlog, en daarmee ook de resten van onderdrukking en terreur, kan een rol spelen in al deze beleidsvelden. Een formele vorm heeft dit in Nederland echter nog nauwelijks. Het initiatief van het Noordbrabants Museum en het Nationaal Monument Kamp Vught is een voorbeeld hoe de archeologie als wetenschap en discipline ingezet kan worden ten behoeve van het vorm geven van deze herinnering. Al deze thema's, en de rol van de archeologie hierin, staan centraal in dit project. Wat met deze publiek-sopgraving uitgedragen is, is de betekenis van archeologisch onderzoek voor een hernieuwde visie op de archeologische monumentenzorg voor erfgoed uit de Tweede Wereldoorlog (kampen in het bijzonder), en het vorm geven van de herinnering hieraan.

Over de auteur: Ivar Schute werkt meer dan 25 jaar in de archeologische monumentenzorg. Hij heeft eerst in Oost-Duitsland gewerkt, waarna hij zich met grote karteringen in (met name) de Over-Betuwe en Zeeland heeft beziggehouden. Meer dan vijf jaar zat hij in het management van RAAP om vervolgens weer terug te keren naar de inhoud. De laatste tien jaar richt hij zich veelal op archeologisch onderzoek naar sporen en resten uit de Tweede Wereldoorlog vooral op kampterreinen in Nederland, Duitsland en Polen. Hij heeft opgravingen gedaan in Amersfoort, Vught, Westerbork, Bergen-Belsen, Treblinka en Sobibor, geeft hierover lezingen en publiceert regelmatig in vakbladen.

Archeologisch onderzoek op het slagveld van de 1st Airborne Division bij Hotel Dreyeroord

Michiel van Willigen

Door de voorgenomen sloop van Hotel Dreyeroord in Oosterbeek en het opdelen van het park rond het hotel in percelen voor de bouw van villa's was er onderzoek naar explosieven noodzakelijk. Hierbij kon als archeologische begeleiding een archeoloog meewerken. Dit was een unieke kans om een groot stuk rond een markant punt te onderzoeken. De Slag om Arnhem in september 1944 duurde voor het Hotel Dreyeroord slechts twee dagen, waarbij het werd verdedigd door de 7th (Galloway) Battalion King's Own Scottish Borderers.

Bij de airbornesoldaten van K.O.S.B. stond het grote witte gebouw bekend als 'the White House'. Door de intensiteit van de gevechten en de activiteiten na de slag was er veel vondstmateriaal. Omdat het een bebouwde omgeving betrof, was er ook veel verstoring. De goede samenwerking tussen het explosieven-opsporingsbedrijf en de archeologische begeleiding vergemakkelijkte de registratie van sporen en vondsten. De samenwerking met het Airborne Museum te Oosterbeek hielp enorm

bij problemen rond stabilisatie van de kwetsbare vondsten en bij de herkenning en interpretatie van uitrustingsstukken. Veel vondsten lijken door secundaire depositie op hun uiteindelijke plaats terecht te zijn gekomen en zoals bekend waren er ook veel vondsten verdwenen door ontvreemding door detectorzoekers. Van enkele detectorzoekers kon een uitgebreide lijst met meegenomen vondsten worden overgenomen, zodat ook voor het eerst een gedeeltelijk beeld van meegenomen vondsten van een vindplaats uit de Tweede Wereldoorlog in een rapportage verwerkt kan worden. De lange geschiedenis van het Hotel Dreyeroord was terug te vinden in de afvalgaten van voor en na de oorlog.

Over de auteur: Michiel van Willigen begon als cartografisch tekenaar en amateur-archeoloog en is sinds 2003 werkzaam in de archeologie. Eerst als GIS-medewerker bij BAAC b.v. later via Vriens Archeoflex en de VUHbs op diverse projecten met een WOII-karakter. Enkele 'Strijdige' projecten waren de berging van de Lancaster bij Werkendam, kloosterpark Brakkenstein en Hotel Dreyeroord.

Verrast door de Veesser verdedigingslinie. Archeologisch onderzoek naar Nederlandse Kazematten in Veessen

Roderick Geerts

Tussen Veessen en Wapenveld wordt door bouwcombinatie IJsselweide in opdracht van Waterschap Vallei en Veluwe een hoogwatergeul aangelegd. In het plangebied zijn vele locaties archeologisch onderzocht. In week 2 van 2017 zijn bij de afgraving van een deel van de IJsseldijk ten zuiden van Veessen kazematten aangetroffen. In totaal zijn vier Nederlandse kazematten gevonden in het dijktracé dat afgegraven werd. Deze kazematten zijn in de tweede helft van januari 2017 archeologisch onderzocht.

De kazematten behoren tot de in 1939 aangelegde IJssellinie die van Kampen tot Arnhem liep. Het deel waar deze kazematten lagen, werd het deel IJssel-Noord genoemd. Het doel van deze linie was vooral het vertragen van een eventuele Duitse opmars, de hoofdweerstandstrook lag immers verder naar het westen in de Grebbelinie.

De kazematten van Veessen lagen in het deel dat bemand werd door

eenheden van de derde compagnie van het tweede bataljon van het 43e Regiment Infanterie (3-II-43 R.I.). Dit regiment stond onder leiding van luitenant-kolonel J.J. Rutgers, die zijn hoofdkwartier in Epe had. De opgegraven kazematten bestonden uit twee kazematten van het type stekelvarken (S-kazemat) en type Gietstalen Koepelkazemat (G-kazemat).

De bouwwijze van een S-kazemat met gemiddeld 80 cm dikke betonnen wanden is dat er een drievlakkige frontzijde is. Hierin kunnen maximaal drie schietgaten zijn gemaakt voor mitrailleurs. De kazemat S3 of S3a is ontworpen in april 1939. Het ontwerp was bedoeld voor één lichte mitrailleur M20 Lewis, waarbij de commandant bepaalde welk van de drie schietgaten gebruikt werd. Eventueel konden de schietgaten afgesloten worden met een 2 cm dikke pantserluik of gebruikt worden door geweer of karabijnschutters.

De Gietstalen Koepelkazemat (G-Kazemat) is van Nederlandse makelij en werd ontworpen als opstelling voor een zware mitrailleur, meestal een watergekoelde M08 Schwarzlose. Het ontwerp dateert van 1936 nadat geconstateerd werd dat de tot dan toe gebouwde betonnen kazematten ernstige gebreken vertoonden. De gietstalen koepel had als voordeel dat zij door haar geringe afmetingen en lage silhouet beter te camoufleren was. Verder zorgden de afgeronde vormen ervoor dat granaten sneller afketsten. Voor het bereiken van een betere stabiliteit en bescherming tegen directe treffers werd de koepel in een betonlichaam gegoten. De koepel kon gasdicht afgesloten worden, waarbinnen de bemanning kon overleven door een luchtzuiveringsinstallatie.

In mei 1940 zijn de kazematten niet direct aangevallen. Zowel ten noorden als ten zuiden is de IJssel door de Duitsers overgestoken. In de nacht van 10 op 11 mei was al het bevel gegeven tot terugtrekken in de richting van Amersfoort. De commandant van II-43 R.I. geeft hier gehoor aan. De kazematten worden door de Duitsers dus leeg aangetroffen. Ze zullen geen van alle sporen van strijd dragen, met uitzondering van de beschadigingen door de sloop van de kazematten gedurende de Tweede Wereldoorlog.

Tijdens het archeologisch onderzoek zijn de kazematten met twee teams

opgegraven. Door deze werkwijze konden twee kazematten gelijktijdig onderzocht worden. Bij het vrijleggen van de kazematten is gewerkt met een graafmachine met een gladde bak. Alvorens de gehele kazemat rondom vrijgegraven werd, zijn er profielopnames gemaakt van de manier waarop de kazemat in het dijktralud was ingegraven. Gedurende het onderzoek bleek al snel dat van drie van de vier kazematten alleen de fundamenteën nog resteerden. Daarom heeft het archeologische veldonderzoek naar de kazematten in Veessen met name informatie opgeleverd inzake de funderingswijze en verankering van dergelijke kazematten in de IJsseldijk. Over de kazematkoepels en het gebruik van de stelling geven de archeologische resten minder informatie, aangezien de kazematkoepels reeds geheel gesloopt waren of door de sporen van eerdere sloop in slechte staat verkeerden.

Over de auteur: Roderick Geerts is archeoloog en projectleider bij ADC ArcheoProjecten. Als senior archeoloog leidt hij veel archeologisch onderzoek binnen complexe infrastructurele werken. Daarnaast houdt hij zich bezig met archeologisch onderzoek naar de Romeinse tijd en het aardewerk uit die periode. De afgelopen jaren is hij binnen diverse projecten steeds meer betrokken geraakt bij het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog. Vermeldenswaardig is het grootschalige onderzoek in Arnhem – Meinerswijk aan de voet van de huidige John Frostbrug. Daarnaast publiceert hij artikelen in diverse (internationale) wetenschappelijke vakbladen.

De Franse bezetting van Nieuwegein? Archeologie van modern oorlogserfgoed nabij de Beatrixsluis

Arjen Bosman

In de zomer van 2016 heeft Military Legacy in samenwerking met Sweco in opdracht van Rijkswaterstaat een opgraving uitgevoerd ter voorbereiding van de verbreding van het Lekkanaal en de aanleg van een derde sluisolk bij de Beatrixsluis te Nieuwegein (Utr.). Hierbij zijn drie vindplaatsen aangesneden: een reeks Nederlandse stellingen in de Lekkanaaldijk, een Duitse loopgraaf en een stelling ter hoogte van de sluis en de Nederlandse kazemat Vreeswijk-Oost net binnen de Lekdijk. De focus ligt hier op de laatste vindplaats. Het archeologisch onderzoek heeft diverse details opgeleverd over de bouw van de kazemat en vooral ook over de afwijkingen ten opzichte van het oorspronkelijke bouwbestek uit 1936. Zo blijken er aanpassingen in het drainagesysteem, de trappen en de betonnen schermen om de kazemat te zijn. In de kazemat zelf heeft een zware mitrailleur gestaan, die samen met zijn tegenhanger kazemat Vreeswijk-West aan de andere oever van het Lekkanaal een eventuele vijandelijke opmars uit het oosten langs de inundaties, Lekdijk en uiterwaarde kon stuiten. Echter, de oorlog in mei 1940 hield ten oosten van Nieuwegein al op en de kazemat is toen niet in actie gekomen. Opvallend is dat uit die periode of de voorafgaande mobilisatie geen vondsten zijn gedaan.

De stelling is daarna overgenomen door de Duitse bezetter, vooral als schuilplaats voor de in de buurt van de sluis gepositioneerde luchtafweer. Uit verhalen is bekend dat hier Luftwaffe-personeel aanwezig zou zijn geweest. Dit kon bevestigd worden door de vondst van een afvalkuil aan de noordoostzijde van de kazemat. Hierin lagen onder andere de fragmenten van een wit porseleinen bord met op de onderzijde de tekst Fl.U.V. en een Luftwaffe-adelaar boven een gekroonde W en het jaartal 1942. Het bord is bij Heinrich Winterling te Marktleuthen voor de Flieger Unterkunft Verwaltung gemaakt.

Ten noordwesten van de kazemat heeft op het zandtalud een Duitse rechthoekige open opstelling gelegen, waarschijnlijk met zandzakken versterkt, want er zijn nauwelijks ingegraven resten van gevonden. Wellicht heeft hier een geschuts- of observatieopstelling gestaan. Bij de opgraving hiervan zijn twee vondsten gedaan. De eerste is een wit metalen luciferdoosjehouder met de afbeelding van een Duits soldaat in Reichswehr-uniform. Hiermee is de aanmaak in de periode tussen 1921 en 1935 te dateren. Zo'n stuk kan zeker de jaren daarna gewoon in gebruik zijn gebleven. De tweede is meer een vreemde eend in de bijt. Het betreft een messing insigne met een emaille versiering op de voorkant. Volgens een door de auteur gecontacteerde kenner in Parijs moet het gemaakt zijn in de periode 1939-1940. Op de achterzijde is een gesoldeerde speld afgebroken. Deze zijde is vrij van emaille. Op de voorzijde staat de tekst: QUE Y BENGOUN. Het staat boven een gekroond wapenschild waaronder een lauwerkrans. Het vlak is lichtblauw gekleurd, het wapenschild is rood met daarin drie goudkleurige bollen. De tekst doet Frans aan, het is echter gesteld in de streektaal Occitan. In het Frans: Qu'ils y viennent, wat vrij vertaald zo veel betekent als: "Laat ze maar komen!". Het blijkt de wapenspreuk te zijn van het 122e Régiment d'Infanterie. Dit regiment is oorspronkelijk afkomstig uit de Languedoc en heeft tussen de oprichting in 1794 en de opheffing in 1985 een lange reeks van wapenfeiten. Maar niet in Nederland!

Hoe komt het insigne dan hier terecht? Mogelijk heeft het toch met één van die wapenfeiten te maken. In de Eerste Wereldoorlog maakt het regiment duidelijk onderscheid. Het is op vele fronten ingezet geweest van Ieper tot Verdun. Het heeft collectief het Croix de Guerre ontvangen. De medaille is aan het vaandel gehecht, maar geeft de manschap-

pen het recht om de eenheidsonderscheiding als nestel – erekoord - op het uniform te dragen. Mogelijk is dat gebeurd door manschappen van het regiment gedurende de Duitse inval in mei-juni 1940. Het nestel van het Croix de Guerre kan met dit insigne van 122 RI zijn gedragen toen de eigenaar genoodzaakt was zich over te geven. Een Duitse militair, bijvoorbeeld van de Luftwaffe, zal het insigne hebben afgenomen of op een andere manier als souvenir hebben bemachtigd en uit Frankrijk hebben meegenomen naar de volgende plaatsing, bijvoorbeeld in Nieuwegein. Een curieuze vondst en een mooi, maar -dat moet worden toegegeven - speculatief verhaal. Daarbij ook nog het punt dat we nooit zullen weten, hoe het daar in de bodem is beland. Net zo min als we ooit te weten zullen komen wie tot tweemaal toe UFO op de westzijde van de kazemat heeft geschilderd.

Over de auteur: Arjen bosman is eigenaar van Military Legacy, een bedrijf dat zich onder andere specialiseert in de archeologie van modern oorlogserfgoed. Bosman studeerde provinciaal Romeinse archeologie aan de UvA en is in 1997 gepromoveerd op het onderzoek naar de Vroeg-Romeinse vlootbasis Velsen 1. Daarna heeft hij zowel binnen de overheid, universiteit, musea als het bedrijfsleven gewerkt, voordat hij voor zichzelf begon in 2013. Bosman is naast archeoloog ook materiaal specialist in het Nederlands leger in de periode 1912-1940.

Notities

Colofon

Congres Strijdigheden, eerste editie.

Gehouden op 28 april 2017 in Het Noordbrabants Museum in 's Hertogenbosch.

Congres Strijdigheden, het Nederlandse congres voor conflictarcheologie, beoogt een jaarlijks terugkerend symposium te zijn en wordt georganiseerd door de Stichting Archeologie van Conflict, Onderdrukking en Oorlog. Organisatie eerste editie: Arjen Bosman, Kasper van den Berghe, Ruurd Kok, Ivar Schute, Jos van der Weerden, Jobbe Wijnen.

Foto omslag: publieksofgraving Kamp Vught, onderdeel van de expositie 'Opgegraven Strijd' van Het Noordbrabants Museum.

www.strijdigheden.com

Deze eerste editie werd mede mogelijk gemaakt door:

